

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

BƏHRAM CƏFƏR oğlu MƏMMƏDOV

XAÇMAZ RAYONU ONOMASTİK VAHİDLƏRİNİN
TARİXİ - LİŦVİSTİK TƏHLİLİ

5706.01 – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2017

Dissertasiya AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Müasir Azərbaycan dili şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Eyvazova Roza Hüseyn qızı
filologiya üzrə elmlər doktoru
professor

Rəsmi opponentlər:

Məmmədov Məhərrəm Əvəz oğlu
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

İmanlı Akif Kazım oğlu
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Aparıcı təşkilat:

Bakı Slavyan Universiteti
Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Müdafiə “-----” “-----” 2017-cı il tarixdə saat ___ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D 01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ.1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____ 2017-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent:

S.Y.Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Qeyd edək ki, Azərbaycan tarix boyunca dəfələrlə işğala məruz qalmış, ərazilərinə, yer adlarına müdaxilə olunmuşdur. İyirmi ildən artıq müstəqillik tarixinə malik Azərbaycan yenə də bir çox dövlətlərin maraq dairəsindədir. Azərbaycan torpaqlarına olan çoxsaylı müdaxilələr, qonşu dövlətlərin ərazi iddiaları, digər sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyi qarşısında da mühüm vəzifələr qoyur. Belə ki, konkret olaraq onomalogiyanın tədqiqat obyektinə olan coğrafi adların tədqiqi, xüsusilə sərhəd rayonları ərazilərinin etnik tərkibinin, milli-mədəni dəyərlərinin araşdırılmasını zəruriləşdirir.

Xaçmaz respublikamızın sərhəd bölgələrindən biridir. Burada siyahıya alınmış 150-yə yaxın arxeoloji abidə mövcuddur. Bu abidələrdən 20-si ilk tunc dövrünə, 130-u isə orta əsrlərə aiddir. Dissertasiyanın müvafiq bölmələrində, yeri gəldikcə, onlar haqqında tarixi-linqvistik baxımdan izahlar verilir. Məlum olduğu kimi, hər bir coğrafi ad tarixin bir hissəsidir. Coğrafi adların məqsədli şəkildə dəyişdirilməsi də tarixi keçmişin məhv edilməsi deməkdir.

Xaçmaz rayonunda Sovet işğalı dövründə (1920-1991-ci illər) yaşayış məntəqələrinin əksəriyyətinin adları dəyişdirilmişdir. Sovet dövründə aparılmış onomastik tədqiqatlarda, əsasən, dəyişdirilmiş, təhrif edilmiş toponimlər tədqiq olunmuşdur. Tərəfimizdən ilk dəfə olaraq, rayon ərazisindəki bərpa olunmuş tarixi toponimlərin sistemli şəkildə elmi təhlilinə səy göstərilmişdir. Bu baxımdan mövzunun sistemli şəkildə tədqiq olunması daha vacib və aktual məsələlərdən biridir. Mövzunun digər aktuallığı isə Xaçmaz rayonu toponimlərinin müəyyən qisminin bir çox türk xalqlarının coğrafi sistemində təsadüf olunmasının müəyyənləşdirilməsidir. Onomastik vahidlərin mənşəyindən bəhs edərkən, sözsüz ki, bu faktlara müxtəlif baxış bucaqlarından münasibət bildirilir. Onomastik vahidlərin paralel şəkildə təhlil edilməsi dünənimiz, bu günümüz, gələcəyimiz, üçün çox önəmlidir. Ona görə ki, bir çox onomastik vahidlərin kökü türk mənşəlidir. Ortaq türk onomastik leksikasında mövcud olan coğrafi adların müəyyənləşdirilməsi və bərpası tarixi həqiqətlərin öz təsdiqini tapmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikası sərhədlərinin Sovet Rusiyasının varisi sayılan Rusiya Federasiyası tərəfindən tanınmasına, sərhədlərin delimitasiyasına baxmayaraq, müəyyən problemlər hələ də qalmaqdadır. Bu mənada Xaçmaz rayonu və onun ətraf kəndlərinin adlarının tədqiqi Azərbaycan dilçiliyinə dil faktlarının öyrənilməsi baxımından faydalı

olduğu kimi, rayonun tanındılması Azərbaycanın bir parçası olaraq təbliğ olunması baxımından da əhəmiyyətlidir.

Xaçmaz rayonu ərazisindəki onomastik vahidlərin qədim layını vaxtilə bu torpaqlarda yaşayaraq xalqımızın təşəkkül tarixində mühüm rol oynamış tayfa ittifaqlarının adları təşkil edir. Bu isə, öz növbəsində, yerli əhalinin etnik tərkibi, sosial-iqtisadi vəziyyəti ilə bağlı mühüm faktları əks etdirir.

Xaçmazın onomastik vahidlələri mənə və mənşəyinə görə zəngin xüsusiyyətlərə malikdir. Bu baxımdan onomastik vahidlərin yaranması və inkişaf yollarının tədqiqi Azərbaycan dilinin tarixi, xüsusən də tarixi leksikologiya baxımından aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın obyektı. Xaçmaz rayonu ərazisində qeydə alınmış onomastik vahidlər tədqiqatın obyektini təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Xaçmaz ərazisindəki onomastik vahidlərin tarixi-linqvistik aspektdə araşdırılması tədqiqatın predmetidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Xaçmaz rayonu ərazisindəki onomastik vahidləri toplayıb sistemə salmaq, onların səciyyəvi struktur-semantik və qrammatik cəhətlərini tarixi-linqvistik müstəvidə tədqiq etməkdir. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

Xaçmaz rayonu ərazisindəki onomastik vahidləri toplayıb sistemləşdirmək, onların formalaşma, yaranma yolları və mənşəyini müəyyənləşdirmək;

Xaçmaz rayonu ərazisində mövcud olan onomastik vahidləri növlərinə görə qruplaşdırmaq, antroponim, toponim, oykonim, hidronim və zoonimlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini, araşdırmaq;

– onomastik vahidlərin mənşəyini araşdırmaq, onları leksik-semantik cəhətdən qruplaşdırmaq;

Azərbaycan antroponimik sistemində az rast gəlinən, lakin Xaçmaz rayonu üçün xarakterik olan antroponimləri müəyyənləşdirmək;

Xaçmaz rayonu ərazisində rast gəlinən onomastik vahidlərin areal, struktur və qrammatik xüsusiyyətlərini araşdırmaq və s.

Tədqiqatın metodu və mənbələri. Tədqiqat zamanı hər bir onomastik vahidin mənşəyi, yaranma yolları, leksik-semantik xüsusiyyətləri, ilkin formaları və dəyişmə yolları, struktur-qrammatik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilərkən onomastikanın müasir metod və prinsipləri əsas götürülmüşdür. Tədqiqat işində tarixi-müqayisəli, qarşılaşdırma, areal və təsviri metodlardan istifadə edilməklə diaxron və sinxron istiqamətdə təhlil aparılmışdır. Eyni zamanda onomastika elminə müstəsna xidmətlər

göstərmiş alimlərin əsərlərində istifadə etdikləri metod və prinsiplərdən, toplanmış təcrübədən də istifadə edilmişdir. Xaçmaz rayonu onomastik vahidlərinin tarixi-linqvistik təhlili aparılarkən rayon ərazisindəki onomastik vahidlərin qeydə alındığı mənbələrdən istifadə olunmuşdur. Dissertasiyada əsas mənbələr kimi AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəşri olan “Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti”ndən (2 cildə), “Azərbaycan SSR İnzibati ərazi bölgüsü” adlı sənədlər toplusundan (1979), onomalogiyaya dair elmi-nəzəri ədəbiyyatlardan, monoqrafiya və dissertasiyalardan istifadə olunmuşdur. Bundan başqa, yeri gəldikcə, qədim türk yazılı abidələrinə, M. Kaşğarının “Divanı”na, Azərbaycan tədqiqatçılarının Xaçmaz rayonu onomastik vahidləri haqqında çap olunmuş elmi məqalə və monoqrafiyalarına da istinad edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatda Xaçmaz rayonu onomastik vahidləri ilk dəfə olaraq tarixi-linqvistik cəhətdən araşdırılmış, onların yaranma yolları və leksik-semantik xüsusiyyətləri açıqlanmışdır. Onomastik vahidlərin etimologiyasından bəhs olunarkən, bir sıra tədqiqatçıların fikirlərinə istinad olunmaqla mülahizələr irəli sürülmüş, ən əsası isə, passiv fondda qalan onomastik vahidlər də tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, xalqın tarixi, etnoqrafiyası və s. haqqında ən düzgün məlumatları qoruyub saxlayan toponimlərlə əlaqədar ensiklopediyaların, lüğətlərin tərtibində bu dissertasiyanın materiallarından istifadə edilə bilər. Həmçinin onomalogiyaya aid dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılmasında, onomastik vahidlərin izahlı lüğətlərinin hazırlanmasında, Xaçmaz rayonunun beynəlxalq aləmdə tanınmasında, turizm sahəsində təbliğ olunmasında və s. Dissertasiyalardakı nəzəri fikirlərdə gərəkli ola bilər. Praktiki əhəmiyyətinə gəldikdə isə tədqiqat işindən ali məktəblərin filologiya, tarix, coğrafiya fakültələrinin tələbələri, doktorant və dissertantları, müəllimləri istifadə edə bilərlər.

Müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar:

1. Xaçmazın onomastik leksikası ictimai-siyasi hadisələri özündə əks etdirir;
2. Xaçmaz rayonu onomastik vahidlərinin struktur-qrammatik xüsusiyyətləri və arealları açıqlanır;
3. Xaçmazın coğrafi adları leksik, morfoloji və sintaktik üsullarla yaranmışdır;

4. Xaçmaz rayonundakı onomastik vahidlərin əksəriyyəti türk mənşəlidir;

5. Antropotoponim, etnotoponim, hidrotoponim, zootoponim və fitotoponimlər rayon ərazisindəki coğrafi adların əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir;

6. Etnik azlıqların dili əsasında formalaşan bəzi adlar da vardır: Xuray, Suxtaqalaqışlaq və s.

Tədqiqatın aprobasiyası. Təqdim olunan dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar olaraq ölkədə və xaricdə 16 məqalə və tezis çap olunmuş, beynəlxalq konfranslarda məruzələr edilmişdir. Mövzu Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi və Əlaqələndirmə Şuralarında təsdiq edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti qeyd olunmuş, müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar irəli sürülmüş, aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilmişdir.

“Xaçmaz rayonu onomastik vahidlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlanan birinci fəsil dörd yarım fəsildə olmaqla toponim, oronim, hidronim, antroponim və etnonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini əhatə edir. Fəslin birinci yarım fəsli **“Toponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri”** adlanır. Bu yarım fəsildə Xaçmaz rayonunun toponimləri antropotoponim, etnotoponim, hidrotoponim, zootoponim və fitotoponimlər şəklində qruplaşdırılaraq təqdim edilir. Onomastik termin kimi antroponim anlayışı əsl şəxs adlarını əks etdirməklə yanaşı, ləqəb, titul, soyad və təxəllüs kimi ad kateqoriyalarını da ifadə edir.

Maraqlıdır ki, qədim advermə ənənəsi təkcə şəxsləri fərqləndirməklə məhdudlaşmamış, Azərbaycan, o cümlədən Xaçmaz rayonu ərazisinin toponimiyasının təşəkkülü və zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Xaçmaz rayonu ərazisində antroponimlər əsasında yaranmış toponimlər çoxluq təşkil edir. Rayon ərazisində mövcud antropotoponimlər aşağıdakılardır: *Aslanoba, Ağarəhimoba, Ağaverdioba; Ağaşirinoba, Fərzəlioba, Maqsudoba, Mirzəməmmədqışlaq, Səlimoba, Yaquboba, Əhmədoba* və s.

Xaçmaz. Elmi ədəbiyyatda Xaçmaz sözünün etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Y. Yusifovun fikrincə, Xaçmaz adı türk ordusununun tərkibindəki heçmatok/heçmatık qəbiləsinin adından əmələ gəlmişdir. Qəbilənin adı tarixən dəyişmiş “Xaçmaz” şəklinə düşmüşdür¹. Y. Yusifovun fikrinə qismən şərik çıxan M. İsmayıl da Xaçmaz sözünün heçmatik tayfa adından yaranması qənaətindədir². N. Nəbiyev isə Xaçmaz sözünü “xaç sındıran”, “xaçı qəbul etməyən” şəklində mənalandırır³.

N. Əsgərov yazır: “Fikrimizcə, N. Nəbiyevin fikri daha elmi görünür- “xaç sındıran”, “xaçı qəbul etməyən”. Qeyri-qəti gələcək zamanın xüsusiyyətlərindən biri də feilin inkar şəkli ilə işlənməsindədir... beləliklə, -ar, -r şəkilçisi inkar şəkilçisi qəbul etdikdə ikinci və üçüncü şəxsdə -maz, -məz şəklinə düşür. “r” səsi “z” səsinə keçir. Xaçmaz oykoniminin I komponentini “xaç” kimi götürsək, ikinci komponent qeyri-qəti gələcək zamanın inkarlıq bildirən “maz şəkilçisidir. Onda Xaçmaz oykoniminin semantikasını belə mənalandırmaq olar: “Xaçı qəbul etməyən”, “xaç istəməyən qurum, əhali”⁴.

“Azərbaycan Toponimləri Ensiklopedik lüğət”ində qeyd olunur ki, Xaçmaz kəndinin əhalisi vaxtilə tat dilində danışan xristianlar olmuşlar⁵. Eyni zamanda “Ensiklopedik lüğət”də qeyd olunur ki, rayon əhalisinin qədim xəçmataq (xaçpərəst xalq) tayfasından olması ehtimal olunur.

Aparılmış araşdırmaların, irəli sürülmüş fikirlərin hər biri özlüyündə elmi qiymətlidir. Bununla yanaşı, Xaçmaz sözünə bir qədər fərqli mövqedən də yanaşmaq olar.

Fikrimizcə, Xaçmaz sözünü yazılış komponentlərinə ayıraraq təhlil etmək daha məqbuldur. VII əsrdə yaşamış orta əsr tarixçisi Qevond Albaniya ərazisindəki qədim yaşayış məntəqələri arasında Xaçmaz adlı yaşayış məskəninin adını çəkmişdir⁶. Qevonda əsaslanaraq Xaçmaz sözünün I komponentini *xoz* şəklində müəyyənləşdirsək, o zaman aydın olar ki, oykonimin tərkibindəki “xaç” qədim “xoz” və ya “xəz” sözünün

¹ Yusifov Y. B., Kərimov S. K. Toponimikanın əsasları. Bakı, 1987. s. 10

² İsmayilov M. Azərbaycan xalqının yaranması. Bakı, 1985 s. 28

³ Nəbiyev N. Coğrafi adlar. Bakı. 1982., s. 258

⁴ Əsgərov N. Areal türk onomastikasının linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı. 2005. s. 187

⁵ Azərbaycan toponimləri Ensiklopedik lüğəti. 2 cildə. I c., Bakı. 2007. s. 234

⁶ Гаджиев А. Ш. Лингвистический анализ топонимов восточной зоны районов Аз. АКД, Баку: «ЭЛМ», 1983. с. 320

fonetik variantıdır, II komponenti olan *maz* hissəciyinə gəldikdə isə *bu* sözü tədqiqatçılar müxtəlif istiqamətlərdə izah etmişlər.

Deyənləri ümumiləşdirərək güman etmək olar ki, Xaçmaz və yaxud qədim “xozmas” sözü Xəzər və Massaget tayfalarının adı ilə xoz+xəz+mas adlandırılmışdır. İkinci bir ehtimal kimi, güman etmək olar ki, Xaçmaz oykoniminin adlandırılmasında xəçmataq/xaçmataq/heçmataq tayfasının da rolu var. Respublikamızın bir çox bölgələrində, Xocalı rayonunun Qızıloba inzibati-ərazi vahidliyində Xaçmaz toponimi, Oğuz rayonu ərazisində Xaçmaz yaşayış məntəqəsinin olması Xaçmaz sözünün etnotoponim hesab olunmasını əsaslandırır.

Qumılqışlaq toponiminin haqqında R.Eyvazova yazır: “Bu tayfaların dili barədə tarixi mənbələr məlumat verməsə də, onların at südündən kumus hazırlaması adəti (Herodot) sakatlarla qohumluğu və nəhayət “qamər” etnoniminin özü göstərir ki, onlar türkdilli etnos olmuşlar. Qədim rus dilində koumir (sonralar kumir), osetin dilində qamer//iqumeri, gürcü dilində qmiri. Qamər etnonimi İranda türkdilli qaşqayların tərkibində indi də işlənir. İrəvan yaxınlığındakı Qəmərli kəndi və Azərbaycanda Kəmərli adlı kəndlər həmin tayfanın adını əks etdirən etnotoponimlərdir”¹.

“Oronimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri” başlıqlı ikinci yarımfəsildə rayonun ərazisində mövcud olan torpağın relyef quruluşuna görə fərqlənən yerlərinin adları, növləri araşdırılır. Xaçmaz rayonu və ətraf kəndlərin ərazisində rast gəldiyimiz oronimlərin sayı və növləri həddindən artıq çoxdur. Bu baxımdan rayon ərazisindən topladığımız oronimlərə aid nümunələri aşağıdakı kimi sistemləşdirməyi məqsəddəyigün hesab edirik:

a) antroponim əsaslı oronimlər; b) etnonim əsaslı oronimlər; c) əlamət və keyfiyyətlə bağlı oronimlər; ç) fitonim əsaslı oronimlər; d) zoonim əsaslı oronimlər; e) dini sitayişlə bağlı oronimlər; ə) tarixi abidələrlə bağlı oronimlər.

Antroponim əsaslı oronimlər, əsasən, şəxs adlarında qorunub saxlanan *dağ, dərə, tərə, düz, yoxuş, eniş, qobu, sahə, otlaq* adlarını əhatə edir. Xaçmaz rayonunda dağ olmadığı üçün antroponim əsaslı dağ adına rast gəlinmir. Lakin rayonun ətraf kəndlərində şəxs adları ilə ifadə olunan *dərə, tərə, düz, yoxuş, eniş, sahə, otlaq* adları kifayət qədərdir. Xanlıqoba

¹ Eyvazova R.H. Əfqanıstanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: “Elm”, 1995, s.196.

kəndi ərazisində *Hacı Məmmədali örüşünü, Fərzalı yatağını, Əmcəkli Nənə pirini, Şıxının yeri, Əli talası və s.* misal göstərmək olar.

Fitonim əsaslı oronimlər Xaçmaz rayonu ərazisində digər toponimlər nisbətən azlıq təşkil edir. Rayonun onomastik mənzərəsinə diqqətlə nəzər saldıqda aydın olur ki, fitonimlər daha çox rayon ərazisindəki oronimlər də müşahidə olunur. Misal üçün, Xanlıqoba kəndi ərazisində *Keçəllər yoncası* otlaq sahəsi, *Güllük* otlaq sahəsi, *Selablıq* yerli əhalinin *Silab* adlandırdığı otun sıx olduğu ərazi, *Yulğunluq, Bağırsaqlıq* (Bağırsaq yerli sakinlərin məişət süpürgəsini hazırlamaq üçün ip əvəzinə istifadə etdikləri möhkəm, qırılmayan, uzun bitki növüdür – B.M.), *Qaragiləlik, Darılıq, Süpürgəlik, Afurca tutları, Seyidi Selabı* düzləri fitonim əsaslı oronimlərə nümunə ola bilər.

Zoonim əsaslı oronimlər. İstər ev heyvanları, istərsə də vəhşi heyvanlar hər zaman insanların diqqət mərkəzində olmuşdur. Xalqımızın qədim advermə ənənəsində öz dərin izlərini buraxmış zoonimlər mikrotoponimlərdə, xüsusilə oronimlərin adlandırılmasında da müəyyən rol oynamışdır. Bu baxımdan Xaçmaz rayonu və onun ətraf kəndlərində müəyyən qədər zoonim əsaslı oronimlərə rast gəlirik. *Tülkü dərəsi, İlanlı düz, Arıqıran təpəsi, Naxır yeri* oronimlərini Canaxır kəndi ərazisində *Ceyrankeçməz təpəsini, Çarxı kəndindəki Turac ovalığı, Keymərz kəndində İnəkbatan yer, Gödəklidə Çil yuvası, Həsənqala kəndində Canavar dərəsi* və s. zoonim əsaslı oronimlərə misal ola bilər.

Dini sitayiş və mərasimlərlə bağlı oronimlər. Hər bir xalqın mənəvi mədəniyyətinin bünövrəsini təşkil edən müqəddəs yerlər millətin mənəvi kimliyinin göstəricisidir. Yaşı minillərlə ölçülən, əsrlər öncə torpaqlarımızda yaşayan soydaşlarımızın bizə miras qoyduğu ziyarətgahları, ocaqları və pirləri araşdırmaq, maddi və mənəvi mədəniyyət tariximizi zənginləşdirmək baxımından mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Açıq etiraf etmək lazımdır ki, onomastik tədqiqatlarla məşğul olan alimlərimiz coğrafi yer adlarını araşdırarkən dini sitayiş və dini rituallarla bağlı oronimlərin tədqiqinə səthi yanaşmış, ən yaxşı halda tədqiq etdikləri ərazidə bir neçə ziyarətgahın adını çəkməklə kifayətlənmişlər.

Tarixi abidələrlə bağlı oronimlər. Dilçilik ədəbiyyatında, xüsusilə də onomastikaya dair elmi ədəbiyyatda oronimlərin belə bir bölgü altında qruplaşdırılmasına təsadüf etmədik. Fikrimizcə, tarixi abidələrin, o cümlədən memarlıq abidələrinin adlarının dəqiqləşdirilməsi, qruplaşdırılaraq tədqiq olunması həm tarixi faktların, həm də rayonun onomastik leksikasının öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin Xaçmaz Rayon Şöbəsinin məlumatına görə, Xaçmaz

rayonu ərazisində 62 tarixi memarlıq abidəsi qeydə alınmışdır. Bu abidələrdən Sərkərtəpə yaşayış yeri və Canaxır təpələri dünya əhəmiyyətli abidələr hesab olunur¹.

I fəslin “**Hidronimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri**” adlı üçüncü yarımfəslində Xaçmaz rayonu ərazisində su obyektlərinə verilən adlar tədqiq edilmişdir. Rayon ərazisində axan çaylar arasında böyüklüyü, sululuğu və təsərrüfat əhəmiyyətinə görə *Samur*, *Qudyalçay*, *Vəlvələ* çayları mühüm yer tutu

Samur hidronimi. Dağıstan və Azərbaycan sərhəddindən axan Samur çayının mənbəyi Dağıstanda Xalaxur qəsəbə aşırımı (3600 m. yüksəklikdən) yanından başlanır. Samur çayı Azərbaycan və Dağıstan arasında sərhəd xətti təşkil edir.

Qərbi Azərbaycanda, İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında, hazırkı Qızılqoç rayonunda yerləşən Samurlu kəndini qeydə alan İ. Bayramov yazır: “Toponim qədim türk mənşəli Samur etnoniminə mənsubluq bildirən –lu şəkilçisinin artırılması ilə düzəlib. “Samur tayfasına mənsub yer deməkdir, etnotoponimdir”². Samur apelyativli oykonimlərə təkcə sadaladığımız ərazilərdə deyil, Qusar rayonunda, eləcə də Xaçmaz rayonunun özündə rast gəlirik. Samur hidroniminin etimoloji izahı bir qrup dilçilər tərəfindən etnotoponim kimi, digərləri tərəfindən isə türk dillərində işlənən “sam” – böyük və “mur” çay, “böyük çay” kimi izah edilir³.

Rus tarixçisi P.Q. Butkov Samur çayının adını samur su heyvanı ilə əlaqələndirir⁴.

V.F. Minorski ərəb müəlliflərinə əsaslanaraq belə bir qənaətə gəlirdi ki, Samur Sibir samuru mənasında işlənir⁵.

Q. Məşədiyevin məlumatına görə, СМОМПК məcmuəsində Samur çayının adı çəkilir və Məcmuədə samur sözü türk sözü olub, Sibir Samuru adını daşıyır. Q. Məşədiyev yazır ki, СМОМПК məcmuəsindəki qeydə görə, Sibir Samuru adlanan bu çayın axdığı ölkə əvvəllər Sibir Samuru ilə, onun dərisi ilə zəngin idi. Bu ölkə ilə (Şərqi Zaqafqaziya - B.M.)

¹ Xudiyev N. Xaçmaz. Bakı, “Təhsil”, 2010. s.12.

² Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: “Elm”, 2002, s.656

³ Azərbaycan Toponimləri Ensiklopedik Lüğəti. II c., Bakı: 2007. s.173

⁴ Qurbanov A. Azərbaycan onomologiyasının əsasları. Bakı: 2004. s.303

⁵ Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда. М., 1963, с.110.

Türkiyə arasında ticarət əlaqəsi var idi. Qədim yazıçılar bu çayı Albanus adlandırırdılar¹.

M.Məmmədov Orta Asiyada rast gəlinən etnonimlərlə Azərbaycanda təsadüf olunan tayfa adları arasında paralellər apararaq belə bir qənaətə gəlir ki, Sumur//Şumur//Samur<Sum//Şum//Sam formaları Azərbaycan dilində “ağ”, “ışıqlı”; ur/ar “su” mənalarında işlənir². N.Əsgərov Samur hidronimini etimoloji cəhətdən hələlik aydınlaşmamış hidronim hesab edir. Müəllif eyni zamanda göstərir ki, Samur hidronimini samur xəzdərili zoonimlə əlaqələndirmək mümkündür, amma samur sözünün heyvan adı ilə bağlılığı varsa, hansı mənanı bildirməsi izah edilməlidir³.

Dağıstan MR-nın dilçi alimi Q.X.İbrahimovun fikrincə, Samur hidronimi Dağıstanda və Azərbaycanın şimal-qərb zonasında yaşayan Qafqaz dilləri ailəsinə məxsus saxur dilindəki xon – “su” və cəmlik “bur” şəkilçisindən yaranmışdır və “sular” deməkdir⁴. Digər Dağıstan dilçisi K.Ş.Mikayılovun fikrincə, Samur sözü saxur-rutul dillərindəki “san” (sərhəd, hüdud) və “vir” (su) sözlərindən yaranmışdır⁵.

Görünür, Samur hidronimi qədim türk tayfalarından olan sabirlərin adını daşıyır. Güman edirik ki, bölgədə rastlaşdığımız Sabiroba, Sabran oykonimlərində olduğu kimi, sabir tayfa adı müəyyən fonetik fərqlə Samur hidronimində də əks olunmuşdur.

“Antroponim və etnonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlı dördüncü yarımfəsildə rayonun ərazisində şəxs adları və tayfa, qəbilə adları əsasında yaranmış toponimlər tədqiq edilmişdir. Xaçmaz rayonunda işlənib, ümumazərbaycan antroponimik sistemində az təsadüf olunan və yaxud rast gəlinməyən bəzi antroponimlərin semantikasi aşağıdakı şəkildədir. Məsələn; **Rəbiyyə**. Müşahidələr göstərir ki, qadın adı kimi işlənən Rəbiyyə Xaçmaz rayonunda azsaylı xalqlardan olan ləzgilər arasında daha populyardır. Rəbiyyə ərəb dilindən tərcümədə

¹ Məşədiyev Q. Azərbaycan toponimlərinin tarixi-lingvistik təhlili. Bakı. 2010.s.157.

² Мамедов М.А. К вопросу о происхождении среднеазиатских этнонимов и их параллели в Азербайджане. АОП.Б.,1990.с.182 .

³ Əsgərov N. Toponimlər coğrafi xəritələrdə.Bakı,1991 .s.64.

⁴Ибрагимов Г.Х. К этимологии гидронима Самур. Ономастика Кавказа. Махачкала.1976.с.116.

⁵ Микайлов К.Ш., Миклошур Ф. Рубьясь Самур. Ономастика Кавказа. Москва:1974.с.190.

“bahar çağını tərənnüm edən şeir, bahariyyə” mənasında işlənir¹. **Siracəddin**. Əsasən, kişi adı kimi rast gəldiyimiz Siracəddin antroponimi Sirac – (ərəb mənşəli-əsli farscadan– B.M.) çıraq, işıq, məşəl mənasında². Bu faktı nəzərə alan tədqiqatçı B.Abdullayev “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti”ndə Siracəddin sözünü “dinin çılçırağı, məşəli” kimi mənalandırmışdır³. **Minacəddin**. Kişi adı kimi işlənən bu ad, fikrimizcə, Minhacəddin şəklində yazılmalıdır. Digər tərəfdən, adın kökü Mina deyil, “Minhac”dır. “Minhac ərəb mənşəli olub 1) böyük yol; 2) plan, proqram; 3) tərz, üsul qayda deməkdir”. Minhacəddin adının mənası dinin üsulu, dinin qaydaları, dinin yolu anlamındadır.

Xaçmaz rayonunun etnik tərkibi, etnonimləri sistemli olaraq elmi tədqiqata cəlb edilməmişdir. 2009-cu il siyahıyaalma zamanı rayonun milli tərkibi aşağıdakı şəkildə qeyd olunmuşdur.

Azərbaycanlı – 115.811, ləzgi – 24.688, tat – 9.108, türk (Məshəti türkləri nəzərdə tutulur – B.M.) – 4.165, qızıl – 3.540, rus – 643, kürd – 603, tatar – 131, yəhudi – 90, xınalıq – 36, alıx – 36, ukraynalı – 28, digər – 366. (www.xaçmaz.in.gov.ar).

Dissertasiyanın II fəslı **“Xaçmaz rayonu onomastik vahidlərinin etimoloji xüsusiyyətləri və dil mənsubiyyəti”** adlanır. Bu fəsildə rayonun onomastik vahidlərinin etimologiyası və mənsub olduğu dillər haqqında geniş məlumat verilmişdir. **“Toponimlərin etimoloji xüsusiyyətləri və dil mənsubiyyəti”** adlı birinci yarımbaşlıqda müxtəlif alimlərin təsnifatı diqqətə çatdırılır. Xaçmaz rayonunun toponimlərini dil mənsubiyyəti baxımından aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq məqbul hesab edilir: 1. Azərbaycan(türk) dili əsasında formalaşanlar; 2.Etnik azlıqların dilləri əsasında formalaşanlar; 3.Ərəb, fars dilləri əsasında formalaşanlar;4.Rus dili əsasında formalaşanlar.

Ağtala oykonimi Xaçmaz rayonunun Nərcəcan inzibati ərazi validliyinə daxil olan kənd adıdır. Respublikamızın ərazisində təxminən 30-a yaxın ağ sözü ilə başlayan oronimə də rast gəlmək mümkündür. “Azərbaycan toponimləri ensiklopedik lüğəti”ndə ağ sözü ilə başlayan oykonim, hidronim və oronimlərin etimoloji izahı təxminən iki istiqə-

¹ Əmrahova M.B. A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərində bəzi toponimlərə baxış. Bakı: BSU, 2011, N 1.s.451

² Yenədə orada.s.511

³ Əmrahova M.B. A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərində bəzi toponimlərə baxış. Bakı: BSU, 2011, N 1.s.511

mətdə aparılıb: bir qisim sözlərin tərkibindəki ağ sözü rəng mənasında işlənir. Məsələn, *Ağsal* oronimi, *Ağkilsə* oykonimi və s. digərlərinin *Ağqışlaq* oykonimi, *Ağkeşçay* hidronimi, o cümlədən Xaçmaz rayonunda yerləşən *Ağtala*, *Ağyazı* və s.

R.Eyvazova “Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər” əsərində Əfqanıstanda mövcud olan ondan artıq **ağ** apelyativli oykonimin adını çəkmişdir¹. Ağtala oykonimlərinin tərkibindəki **ağ** sözü “kiçik yer” şəklində izah olunur. Maraqlıdır ki, T.Əhmədov birinci komponenti “ağ” olan toponimlərin tərkibindəki “ağ” sözünü “kiçik-kiçicik, xırda, balaca” mənasında izah etmişdir².

Fikrimizcə, Xaçmaz rayonundakı Ağtala mürəkkəb quruluşlu oykonimin tərkibindəki “ağ” sözünün semantikasi qeyd olunan şəkildə izah olunmamalıdır. Ağ semantik yükündən danışıq tarixi abidələrimizin dilinə istinad edilməsi zərurəti yaranır. Bu zərurətdən çıxış edərək ən qədim və mötəbər mənbələrdən sayılan Orxon-Yenisey abidələrinə nəzər salaq. Ağ sözü Bilgə xaqan abidəsində, 37-ci sütunda, İrək Bitik abidəsinin 29-cu, 96-cı, VII Talas abidəsində işlənmişdir. Bu söz abidələrdə *qalxmaq*, *yüksəlmək* mənasındadır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında ağ sözünün müasir ədəbi dilimizdə rəng mənasında işlənməsi faktı da vardır³. Ağ sözünün dialekt və şivələrimizdə rəngarəng mənə çalarları var:

1. Ağ (İmişli) var-dövlət, varidat; 2. Ağ (Qax) yeməli bitki adı;
3. Ağ (Salyan) süfrə. 4. Ağ (Çəmbərək) – mələfə, döşəkağı⁴.

Qərb dialektində “ağ” sözü böyük mənasını da ifadə edir: ağbacı//ağbajı (kiçiklərin evin gəlininə müraciəti formasında).

Ehtimal etmək olar ki, ağuş (qucaq) sözü də məhz ağ sözündən (yüksək mənasında) törəyərək müasir ədəbi dilimizdə işlənməkdədir. E.Q.Mehrəliyev hesab edir ki, ağ apelyativli hidronimlər suyun şəffaflığını bildirir⁵.

¹ Eyvazova R.H. Əfqanıstanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: “Elm”, 1995, s.116.

² Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimiyasının yaranma və formalaşma yolları//Azərbaycan onomastikası problemləri, I. Bakı: 1987, s.18

³ Kitabi-Dədə-Qorqud. Bakı,1987,s.18.

⁴ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti.A-Z, Bakı,2007.s.13

⁵ Mehrəliyev E.Q. Tərkibində “qara” və “ağ” terminləri olan coğrafi adların mahiyyəti və leksik dəyişməsi//Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Bakı: Elm, 1973, s.10

V.V.Radlov “ağ” sözünün üç əsas mənasını göstərir: rəng, təmiz, xeyirxah - yaxşı ürəkli¹.

Yakutlar böyük yaradana Ürünq Ayığ Toyon deyirdilər. Qədim türk dilində ürünq ağ deməkdir. “Ayığ yaradan, “touon” isə “tanrı”, “ağa” deməkdir. Yakutlarda və qədim türklərdə “Toyon” rahib və ya şaman mənasında işlənmişdir. Qədim türklər tanrı sözü ilə “daha böyük, daha güclü bir yaradan” mənasını ifadə etmişlər².

B.Ögəl “ağ” sözünün Altay türkcəsində cənnət mənasında işləndiyini yazır. Onun fikrincə, Cənnətdə yaşayan tanrılara “qatu”, yəni “ağlılar”, rəngi və ruhu ağappaq olan deyirdilər. Bunlar göyün üçüncü qatında yaşayırdılar. Həmin qatda “Süt-ak – köl”, yəni süd rəngi kimi ağ olan göl də var. İnsanların bütün həyatı və ruhu bu göllə bağlı idi³.

Qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Ağtala oykoniminin tərkibində işlənən ağ sözünü “kiçik” kimi deyil, əksinə, “yüksək” mənasında anlamaq lazımdır. Oykonimin ikinci komponentinə gəldikdə isə tala sözü boş, açıq sahə kimi anlaşılır. Deməli, oykonim yüksək tala mənasına uyğun gəlir. Kəndin coğrafi quruluşu da bu fikri təsdiqləyir.

Xaçmaz rayonu ərazisində etnik azlıqların dilləri əsasında formalaşan onomastik vahidlər azlıq təşkil edir. Bununla belə, bu tip oykonimlərlə rast gəlmək mümkündür.

Xuray, Suxtaqalaqışlaq adları buna nümunə ola bilər. Suxtaqala/Suxtakələ “yanmış kənd” mənasını ifadə edir. Suxtaqalaqışlaq isə “Yanmış qala” anlamındadır.

Xaçmaz rayonunda ərəb-fars mənşəli apelyativ əsasında yaranmış aşağıdakı oykonimlər mövcuddur: Əzizli, Sərkərli, Şıxlar, Bostançı, Çarxı, Seyidlər, Hacılar, Keyməraz, Ərəb və s.

Keyməraz oykonimi mürəkkəb quruluşa malik olub, fars dilindəki “key” və “mərz” sözlərinin birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. “Key” sözü fars dilində bir neçə mənada işlənmişdir: “Key” – “nə vaxt?”, “haçan?” sual əvəzliyi kimi, “key” – “şah, padşah; qəhrəman, igid” mənasında, Keyməraz sözünün II komponenti “məraz” farsca “xəstəlik” anlamındadır⁴. Lakin hər hansı bir xəstəlik adının toponimik adlanmada

¹Радлов В.В. Из Сибири. М., Наука, 1989,с88-89

² Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı: EA nəşriyyatı, 1951 s.42-62

³ Bahəddin Ögəl. Türk mifologiyası. I c. Bakı, “Elm və Təhsil” 2006,s.123

⁴ Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2 c., 2005.s.341

iştirakı inandırıcı görünür. Düşünürük ki, “mərəz” sözü, əslində, “mərz”, “sərhəd” anlamında işlədilmiş zaman keçdikcə fonetik dəyişikliyə uğrayaraq mərəz şəklinə düşmüşdür. Əgər “Keymərəz” adındaki “key” sözünə sərhəd, “mərəz” və ya “mərz” sözünə isə igid mənasında yanaşılsa, oykonimin mənası “igidin sərhədi” kimi anlaşılacaqdır. Keymərəz kəndinin Sayad kəndi ilə sərhədindəki “Şor Mərzi” adlanan yerin olması da fikrimizi təsdiqləyir.

Seyidlər, Ərəb, Şıxlar, Hacılar, Sərkərli və digər adlar da bu qəbildəndir. Xaçmaz rayonu ərazisindəki hibrid oykonimlər də mövcuddur. Onları iki qrupa ayırmaq olar: a) ərəb-fars və Azərbaycan dilləri əsasında formalaşanlar: Aşağı+zeyid; Mecid+oba; Hacı+qazma; Həsən+qala və s. b) Qafqaz dilləri və Azərbaycan dili əsasında formalaşanlar: Suxta-qalaqışlaq, Digahoba, Qaradağbuduq və s.

Xaçmaz rayonunun toponimikasında rus mənşəli oykonimlər müəyyən yer tutur. Çar Rusiyası Azərbaycanı işğal etdikdən sonra imperiyanın müxtəlif yerlərindən, xüsusən də Rusiyanın mərkəzindən-Voronej, Tambov, Saratov və s. quberniyalarından respublikamızın müxtəlif qəzalarına rus kəndlilərini köçürməyə başladı¹.

Beləliklə, 1900-cü ildə Quba qəzasında Kozlyarovka, Yermolayevka kimi rus mənşəli toponimlər yarandı. Xaçmaz rayonu ərazisində müxtəlif illərdə rus dilində ifadə edilmiş kənd adları aşağıdakılardır: *Nord qəsəbəsi*; *Sirena qəsəbəsi*; *Maryana qəsəbəsi*; *Alekseyevka kəndi*; *Aleksandrovka kəndi - Gödəkli*; *Borispol kəndi - 1992-ci ildən Sərkərli*; *Rodnikova kəndi - hazırkı Ağtala*; *Vasilyevka kəndi - 1992-ci ildən Ağçay*; *Pavlovka kəndi - Müşkür*; *Yekaterinovka kəndi*; *Zalyevka kəndi*; *Aranovka kəndi - 1992-ci ildən Əzizli kəndi*; *Qasabovka kəndi*; *Krasny Xutor kəndi*.

“Oronimlərin etimoloji xüsusiyyətləri və dil mənsubiyyəti” adlı ikinci yarımbaşlıqda *qeyd olunur ki*, Xaçmaz rayonu ərazisində dil mənsubiyyətinə görə oronimləri qruplaşdırdıqda aydın olur ki, əsasən, Azərbaycan (türk) mənşəli oronimlər və hibrid oronimlər işlənir. Bu oronimlərin müəyyən bir qismi sadəcə bir dilə məxsus sözlərlə ifadə olunub, digər qismi isə hibrid oronimlərdir.

1. Azərbaycan (türk) mənşəli oronimlər; *Dörd yol qovşağı*, *Təpələr* (Çarxı k.), *Təpə yatağı* (Qalağan k.), *Yastı təpə* (Qaraqaşlı k.), *Çökək yer*

¹ Orucov H.Ə. Azərbaycanda rus toponimlərinin əmələ gəlməsi haqqında. K.M.Bakı: 1973.s.61

(Keymərəz k.), *Uzun tala* (Ərəb k.) *Tülkü dərəsi*, *İlanlı düz*, *Ariqıran tərəsi*, *Turac ovalığı*, Keymərəz kəndində *İnəkbatan yer*, Gödəklidə *Çil yuvası*, Həsənqala kəndində *Canavar dərəsi* və s.

2. Hibrid oronimlər: Belə oronimlərin birinci komponenti alınma olsa da ikinci komponenti Azərbaycan mənşəlidir: *Hacı Məmmədali örişünü*, *Fərzali yatağını*, *Əmcəkli Nənə pirini*, *Şıxının yeri*, *Əli talası*, *Kərəm Xəndəyini*, *Mayıl dərəsi* və s.

“Hidronimlərin etimoloji xüsusiyyətləri və dil mənsubiyyəti” adlı üçüncü yarımfəsildə rayon ərazisindəki hidronimlərin, əsasən, Azərbaycan (türk) mənşəli olduğu əsaslandırılır. Digər hidronimlər arasında isə həm Azərbaycan mənşəli, həm də hibrid hidronimlərə rast gəldiyi izah edilir. **Azərbaycan mənşəli hidronimlər:** Samur, Qudyalçay, Vəlvələ, Ağçay, Qaraçay, Xaçmazçay, Qumilçay (Bayoba), İyli nohur, Acı nohur, Cənli nohur, , Dərin nohur, Pıllı nohur, Qaraca nohur, Qurdlu nohur, Şor nohur, Atbatan nohur, Həmdi nohur, Qal nohur, Qazança nohur, Sarı nohur, Palçıqlı nohur, Zığlı nohur, Orta nohur , *Orman bulağı*, *Çoban bulağı*, *Qoşa bulaq*. **Hibrid hidronimlər:** Yamaclı çeşməsi, Qusarçay Kərəm çeşməsi, Mirzə çeşməsi, Kərbəlayi Musa çeşməsi, Mayıl çeşməsi, Gəlin çeşməsi, Sonalı çeşmə, Kəhrəbə çeşməsi, Səməndər çeşmə, Sakit çeşmə, və s.

İkinci fəslin dördüncü yarımfəsli **“Antroponim və etnonimlərin etimoloji xüsusiyyətləri dil mənsubiyyəti”** adlandırılır. Bu bölmədə Azərbaycan antroponimlərinə dair tədqiqatlar ümumiləşdirilmiş, onlara münasibət bildirilmişdir. Xaçmaz rayonu ərazisində işlənmiş şəxs adları isə iki qrupda təhlil süzgəcindən keçirilmişdir: 1) Ümumazərbaycan antroponimik sistemində, eyni zamanda Xaçmaz rayonunda intensiv işlənmə tezliyinə malik olan antroponimlər:

a) kişi adları – *Ağarəhim*, *Ağacəfər*, *Ağali*, *Qurban*, *Eynulla*, *Əşrəf*, *Əmir*, *İlqar*, *Ələsgər*, *Eyyub*, *Elman*, *Rauf* və s. Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən kişi adları dilimizin antroponimik sistemində məhsuldar adlardan hesab olunur.

b) qadın adları – *Şəfiqə*, *Zərifə*, *Əminə*, *Ədilə*, *Bikə*, *Mülayim*, *Sona*, *Sərvinaz*, *Aliyə* və s.

2. Ümumazərbaycan antroponimik sistemində az təsadüf olunan və daha çox Xaçmaz rayonuna xas şəxs adları:

a) kişi adları – *Mühib*, *Amanşah*, *Sərkar*, *Xaday*, *Xanməd*, *Ruhid*, *Qayınbəy*, *Bəykas*, *Şaxələf*, *Cumu*, *Nütvəli*, *Sələmərc*, *Buxsoy*, *Raşbil*, *Raid*, *Məclum*, *Abdulməna*, *Nöhbala*, *Bəkdəmir*, *Niyət*, *Zalibaba*, *Nazif*,

Şani, Dair – (1930-cu il doğumlu – B.M.), *Şadı* (Çuxuroba kəndi 1933-cü ildə doğumlu – B.M.).

b) qadın adları – *Xətəndül, Bəxtum, Şəxifə, Umra, Gülavər, Həmyət, Sonacət, Güldənə, Sürməgül, Şacənnət, Rüqufə, Raciyə, Kairat, Əlvida, Bənurə, Suna* (bu adın əslində Sona olduğu qənaətimdəyik. Görünür, ad yazılarkən katib Sona adının tələffüz formasını qeydə almışdır – B.M.), *Fəriqət, Mərqubə, Umbanu, Sultannisə, Çürkərnaz, Rafida, Svalxatun, Ramanə, Nasiyat, Faizət...*

Xaçmaz rayonundakı soyadlarını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: 1.Ümumazərbaycan familiyaları sistemində çox rast gəlinənlər. 2.Ümumazərbaycan familiyaları sistemində az rast gəlinənlər. 3.Rus və digər xalqlara mənsub soyadlar.

Rayon ərazisində tarixən məskunlaşmış və əhalinin formalaşmasında iştirak etmiş etnoslar bunlardır; türklər, qırızlar, xınalıqlar, buduqlar, haputlular, ləzgilər, tatlar və s.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə “**Xaçmaz rayonu onomastik vahidlərinin yaranma üsulları və qrammatik xüsusiyyətləri**” adlanır. Dörd yarım fəsildə Xaçmaz rayonu ərazisinin onomastik leksikasının yaranma və formalaşma üsullarından bəhs edilmişdir.

III. 1 Leksik üsulla yaranan onomastik vahidlər adlı birinci yarım fəsildə bu üsulla yaranmış adlar tədqiqatə cəlb edilmişdir. Xaçmaz rayonu ərazisində onomastik vahidlərin müxtəlif əmələgəlmə tipləri vardır: isim daxilində keçid əsasında formalaşan adlar: *arzu (ümumi, mücərrəd isim)* – *Arzu (oykonim)*, *vələmir (ümumi isim)* – *Vələmir (oykonim)*; bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsinə keçid nəticəsində formalaşan adlar: Ətirli, Günəşli və s.

III. 2 Morfoloji üsulla yaranan onomastik vahidlər adlı ikinci yarım fəsildə rayon ərazisində mövcud olan onomastik vahidlərin morfoloji üsulla yaranma imkanları tədqiq olunur.

Onomastik vahidlərin bir çoxunun yaranmasında şəkilçilərin iştirakı inkaredilməzdir. Xaçmaz rayonu ərazisində rastlaşdığımız onomastik vahidlərin tərkibindəki şəkilçilər, əsasən, bunlardır: -lı (-li-, -lu, -lü); -çı (-çi, -çu, -çü); -lıq (-lik, -luq, -lük); -ca/-cə, -ça/-çə; -lar/-lər və s. Nümunələr: *Şıxılı, Əyyublu, Zeynallı; Qaraçı, İlxiçi, Bostançı; Güllük, Söyüdlük, Yoncalıq, Qarağaclıq; Qazança, Qalaça, Meydança, və s.*

Rayon ərazisindəki onomastik vahidlərin müəyyən hissəsi iki və daha artıq sözün müxtəlif münasibətlər əsasında birləşərək mürəkkəb leksik vahid əmələ gətirməsi yolu ilə formalaşmışdır ki, bu da sintaktik üsul adlanır: *Armudpadar, Xanlıqoba, Pərdiqıran, və s.*

III. 3. Sintaktik üsulla yaranan onomastik vahidlər adlı üçüncü yarım fəsilə Xaçmaz rayonunun onomastik vahidləri tədqiq olunmuşdur. Tədqiqat zamanı aydın olmuşdur ki, rayon ərazisində **sintaktik** üsulla yaranmış coğrafi adlar əsasən iki formada, daha dəqiqi, leksik vahid – mürəkkəb söz şəklində və sintaktik vahid – ismi birləşmə formasında yaranmışdır. Yaşayış məntəqələrinin adları, əsasən, *oba, qışlaq, tala, kənd, qazma, yataq, çay* coğrafi nomenlərinin iştirakı ilə düzəlmiş və mürəkkəb quruluşludur: *Səlimoba, Şərifoba, Bəyqışlaq, Mehrəliqışla, Yuxarıtala (Nərəcən k.), Şortala (Gödəkli k.), Maqsudkənd və Həbibkənd, Qoçaqqazma, Əbilyataq* və s.

Xaçmaz rayonunda mürəkkəb quruluşlu oykonimlərin formalaşmasında miqrasiya motivi mühüm rol oynamışdır. Bu amili rayon ərazisindəki oykonimlərin əvvəlinə artırılmış *ashağı, orta, qıraq* və s. sözlərlə düzələn oykonimlərdə də müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, *Aşağı Ləgər, Aşağıoba, Ortaoba, Xaxoba (Qıraqoba – B.M.)* və s.

Xaçmaz rayonunun mürəkkəb quruluşlu onomastik vahidlərini linqvistik modellər üzrə də qruplaşdırmaq mümkündür: **1. “kök+kök” modeli.** Bu model əsasında formalaşan mürəkkəb quruluşlu onomastik vahidlər iki sadə sözün birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Bu tip mürəkkəb coğrafi adların tərəflərini təşkil edən komponentlər ümumi və xüsusi sözlərdən ibarət ola bilər: *Əbilyataq, Əhmədoba* və s. **2. “kök+kök+kök” modeli isə** üç söz kökünün birləşməsi nəticəsində yaranır. Məsələn; *Hacıəhmədoba, Hacıqurbanoba, Hacıəlioba* və s. **3. “kök+ kök+şəkilçi” modeli.** Bu model əsasında formalaşan onomastik vahidlərə misal olaraq *Qarabağlı, Qaradağlı, Qaraqaşlı...* **4. “kök+şəkilçi+kök” modeli.** Xaçmaz rayonunun bəzi onomastik vahidlərinin formalaşmasında sözə qoşulan şəkilçi iki söz kökünün arasında işlənir. Məsələn, *Xan-lıq-oba, Tikan-lı-oba (oykonim).* Bunlardan başqa rayon ərazisində **“kök+kök+kök+şəkilçi”** (*Mirzə-məmməd-qış-laq, Qədim-əli-qış-laq*); **“kök+şəkilçi+kök+şəkilçi”** (*Mürsəl-li-qış-laq, Mürsəlli-qışlaq*); **“kök+kök+kök+kök”** (*Hacı-Əbdül-rəhim-oba*) və s. modellərdə toponimlər qeydə alınmışdır. **“ kök + şəkilçi + kök+kök+şəkilçi”** modelinə uyğun yalnız bir oykonim qeydə alındıq: *Seyid-li-kənd-yer-i – Seyidlikəndyeri.*

III.4. Söz birləşməsi şəklində formalaşan onomastik vahidlər adlı dördüncü yarım fəsilə Xaçmaz rayonunun onomastik vahidlərinin müəyyən qisminin söz birləşmələri şəklində formalaşmışdığı təhlil edilir: 1. Birinci növ təyini söz birləşmələri ilə formalaşmış olan onomastik vahidlər; 2. İkinci növ təyini söz birləşmələri formasında olan onomastik

vahidlər; 3. Üçüncü növ təyini söz birləşmələri əsasında formalaşan onomastik vahidlər; 4. Feili birləşmələr əsasında formalaşan onomastik vahidlər.

Birləşmə şəklində olan onomastik vahidlər asılı tərəfin ifadə vasitəsinə görə müxtəlifdir: 1. **Asılı tərəfi etnonimlə ifadə olunanlar** (*Qımılqışlaq, Maşıoba*); 2. **Asılı tərəfi sifətlə ifadə olunanlar** (*Köhnə Xudat, Qara Qurdlu, (oykonimlər), Ağ çay*); 3. **Asılı tərəfi zərflə ifadə olunanlar** (*Aşağı Zeyd, Aşağı Ləgər, Aşağı oba, (oykonim), Qabaq çöl, Arxa örüş (oronim) və s.*

İkinci növ təyini söz birləşmələri əsasında formalaşan onomastik vahidlər *Çay qırağı, Bulaq yeri, Heydər bulağı, İlham bulağı, Qurd dərəsi, Kəklik qayası və s.* Göründüyü kimi, bu adların birinci tərəfi hidronim, antropnim, zoonim, fitonim və digər sözlərlə ifadə edilmişdir.

III növ təyini söz birləşmələri əsasında formalaşan onomastik vahidlər: *Xanımın yurdu, İlyasın yeri, Həmdullanın əkini, Bahadurun yoncası, Əlsafanın örüşü, Baraxumun meşəsi, Bostançının talası, Canaxırın bulağı...*

Feili birləşmələr əsasında formalaşan onomastik vahidlər: Xaçmaz rayonu ərazisində nisbətən az işlənmişdir: *İtqapan (Xanlıqoba k.), Yolayran (Sayad k.), Suqovuşan (Çarxı k.) və s.*

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqat prosesində əldə olunmuş qənaətlər ümumiləşdirilmişdir. Tədqiqat aşağıdakı nəticələri xüsusi qeyd etməyə əsas verir:

Xaçmazın onomastik vahidlərinin sistemli şəkildə tarixi-lingvistik təhlili ilk dəfə olaraq bizim tərəfimizdən yerinə yetirilmişdir. Respublikamızın bir çox rayon və şəhərlərinin onomastik leksikası tədqiq olunsa da, Xaçmaz rayonu ərazisindəki coğrafi adlar sistemli elmi tədqiqatdan kənar qalmışdır. Yalnız rayonun bəzi coğrafi adları pərakəndə şəkildə ayrı-ayrı tədqiqatlarda əks olunmuşdur;

Xaçmaz ərazisindəki onomastik vahidlərin yaranma dövrləri müxtəlifdir. Yaranma tarixindən yazıya alındığı dövrə qədər müəyyən inkişaf yolu keçmiş onomastik vahidlərin tədqiqi göstərir ki, rayon ərazisindəki coğrafi adların böyük bir qismi türk mənşəlidir. Bununla yanaşı rayon ərazisində az olsa da ərəb-fars, rus və etnik azlıqlara məxsus onomastik adlar mövcuddur;

– rayonun toponimlərinin formalaşmasında “oba, qışlaq, tala, kənd, qazma, yataq” kimi topoformlar aktiv iştirak etmişdir;

– toponimlərin böyük qismi etnonimlər əsasında formalaşsa da, digər onomastik qruplara aid də kifayət qədər adlar vardır: antropnimlər

(Aslanova, Ağaverdioba, Mürşüdüba, Həbibkənd və s.) etnotoponimlər (Xaçmaz, Cığatay, Qaradağlı və s.), hidrotoponimlər (Şollar, Ağçay, Xəzərli) və s;

– rayonun ərazisində mövcud olan onomastik vahidlər, əsasən, Azərbaycan-türk dilində yaranmışdır. Oronimlər dağ, dərə, təpə, düz, otlaq və s. coğrafi terminlərin şəxs adlarına (Kərim düzü, Mahmudtəpə və s.), etnonimlərə (Qızlar yeri, Padarlı dərə, Haput təpəsi və s.), fitonimlərə (Zoğallıq dərə, Heyvalıq dərə və s.) və zooleksmələrə (Arıqıran təpəsi, İlanlı düz, Tülkü dərəsi və s.) artırılması yolu ilə yaranmışdır;

– toponimlərin etimoloji təhlili nəticəsində məlum olmuşdur ki, onların böyük bir qismi müxtəlif dövrlərdə Azərbaycanda yaşamış və xalqımızın etnogenezində iştirak etmiş türk tayfalarının adlarını (qaradağlı, padar, quşçu, gəncəli, xaçmatek/heçmatek, cığatay, qurdlu, mişer, çaxmaqlı, ilxıçı, kimmerlər, sabirlər və s.) əks etdirir;

– Xaçmaz rayonunun onomastik vahidlərinin linqvistik təhlili bu vahidlərin formalaşmasında aktiv olan şəkilçilərin sistemləşdirilməsinə imkan vermişdir: $(-lı)^4$; $(-çı)^4$; $(-lıq)^4$; $(-ça)^2$; $(-lar)^2$ və s;

– Ərazinin xüsusi adlarının struktur-sintaktik təhlilindən aydın olur ki, bu adların böyük əksəriyyəti ismi birləşmələr əsasında formalaşmışdır: Gəlin çeşməsi, Xurayın yatağı və s;

yalnız Xanlıqoba kəndi ərazisində 20-yə yaxın III növ təyini söz birləşməsi modelində olan oronim aşkar edilmişdir: Əlsafanın niğası, Fikrətin şili, Əlinin düzü və s;

– birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələri formasında olan onomastik vahidlər, əsasən, isim+isim; sifət+isim; say+isim; zərf+isim, feli sifət+isim modelinə, III növ təyini söz birləşməsi strukturlu adlar isə, əsasən, isim+isim quruluşundadır: Valehin dərısı, Xurayın yatağı, Ləgərin talası və s;

– Xaçmaz rayonu ərazisinin etnik tərkibi müxtəlif olduğu üçün burada etnik azlıqlara məxsus adlara, qismən də olsa, rast gəlinir: Xuray (ləzgi mənşəli), Suxtaqalaqışlaq (tat mənşəli) və s;

– ərəb-fars mənşəli Məhəmməd/Məmməd, Əhməd, Fatimə, Zəhra adları daha çox işlənmişdir;

– ərazinin yəhudi vətəndaşları arasında Abram, Qod, Rəbiyat, Liberman və s. adlar geniş yayılmışdır;

Beləliklə, Xaçmaz rayonu onomastik vahidlərinin tarixi-linqvistik təhlili xalqımızın dili, tarixi, etnoqrafiyası, psixologiyasının öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu çap olunmuş aşağıdakı elmi əsərlərdə öz ifadəsini tapmışdır:

1. Xaçmaz rayonunun türk mənşəli kənd adları// “Onomastika” jurnalı, Bakı: 2008, № 3. səh.72-75
2. Etnonim cığıruları ilə// ADPU-nun elmi xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, Bakı: 2009, №2, səh.136-140.
3. Xaçmaz və Xudat toponimləri haqqında// Gənc tədqiqatçıların və doktorantların XIV Respublika konfransı. Bakı: 2009.səh.130-133.
4. Xaçmaz, Xudat, Qımıl onomastik vahid-lərinin təhlili //AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda keçirilən Gənc Dilçi alimlərin elmi nəzəri konfransının tezisləri. Bakı:23 dekabr 2009-cu il.səh.13-14
5. Şimal-Şərqi Azərbaycan toponimləri haqqında// Filologiya məsələləri, Bakı: 2009, № 8.səh.441-445
6. Kuzeydoğu Azərbaycandakı Bəzi Toponimlər üzərinə// Abant İzzet Baysal Universiteti Eğitim fakültesi dergisi. Bolu: 2010. № 2.səh.95-101
7. M.Kaşğarının “Dīvanü-lüğat-it-türk”ündə onomastik vahidlər// Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti “Dədə Qorqud” araşdırmaları. №1-2 (15-16) Bakı: 2010.səh.26-37
8. Etnotoponimlərin tarixi-linqvistik müstəvidə tədqiqi (Xaçmaz rayonu toponimləri əsasında) // AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əsərləri, xüsusi buraxılış, Bakı: 2012.səh.40-43.
- 9.Xaçmaz rayonunun oba və qışlaq sonluqlu toponimləri// AMEA.BSU. Heydər Əliyevin anadan olmasının 89-cu ildönümünə həsr olunmuş III Beynəlxalq elmi konfransın Materialları Bakı: 2-5 may 2012. s.473-475
10. Ağtala və Canaxır toponimləri haqqında// Filologiya məsələləri. Bakı: 2013, № 10.səh.69-75
- 11.Türk mənşəli etnotoponimlərin tarixi-linqvistik müstəvidə tədqiqi (Xaçmaz rayonu toponimləri əsasında). Azərbaycan xalqının Umummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr edilmiş Gənc tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları, Qafqaz Universiteti, Bakı: 25-26 aprel, 2013.s.416-417
12. Azərbaycanın Xaçmaz rayonunun etnotoponimləri haqqında// Bakı Slavyan Universiteti -“Tağıyev Oxuları” Bakı: 2014 №2, səh.96-101
- 13.Qərbi Qara dəniz bölgəsi- Bolu şəhəri və şimal-şərqi Azərbaycan-Xaçmaz rayonları ərazilərinin ortaq toponimləri// AMEA.BSU. Umummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş V Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı:5-7 may 2014. səh. 462-465

14. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və Xaçmaz rayonunun onomastik vahidlərinin ortaq leksik-semantik xüsusiyyətləri //Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Dədə Qorqud Arşdırmaları. Bakı: 2015, № 4. səh.166-176

15. Xaçmaz rayonunda işlənən adlar və soy adlar// Azərbaycan Dövlət Dillər Universitetinin Elmi xəbərləri. Bakı: 2015 . №1.səh.107-115

16.Xaçmaz rayonunun antroponim və fitotopo- nımlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri//AR.TN. BSU. Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş VI Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: 05-07 may 2015-ci il. səh.230-232

ИСТОРИЧЕСКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ХАЧМАЗСКОГО РАЙОНА

РЕЗЮМЕ

Настоящая диссертация состоит из введения, 3 глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении диссертационной работы рассматриваются актуальность темы и научная новизна работы; определяются объект и предмет, цели и задачи исследования, основные положения, вынесенные на защиту, а также дается информация о теоретическом и практическом значении диссертации, методах, апробации и структуре исследования.

В первой главе под названием «Лексико-семантические особенности ономастических единиц Хачмазского района» в 4 пункте систематически разъясняются топонимы, оронимы, гидронимы, антропонимы и этнонимы, их лексические и семантические особенности, приводятся примеры.

Вторая глава называется «Этимологические особенности и языковые принадлежности ономастических единиц Хачмазского района». В 4 подглаве представляются разные этимологии этих имен. Вывод этой главы то что, большинство ономастических единиц района принадлежат Азербайджанскому (турецкому) языку. Арабских, персидских и других языковых единиц встречается очень редко.

В третьей главе под названием «Грамматические особенности и методы образования ономастических единиц Хачмазского района» изучаются теоретические аспекты образования ономастических единиц. Особенно доводится во внимание лексические, морфологические и синтаксические методы образования, активно использованные окончания как $-\text{çi}^4$, $-\text{li}^4$, $-\text{liq}^4$ и т. д.

В заключении диссертации обобщаются научные результаты, установленные в процессе исследования и выводы исследования.

**LINGUISTIC FEATURES OF ONOMASTIC UNITS
OF KHACHMAZ REGION**

SUMMARY

This thesis contains an introduction, three chapters, results and a list of literature. At the beginning of the theme-based research object, the subject, goals and objectives, scientific novelty, theoretical and practical importance of the protection of the basic provisions of the proposed offer, approbation, structure were informed "Lexical-semantic features of onomastic units of Khachmaz region" four semichapter place names of the first chapter, oronym, hydronyms, antroponym and lexical-semantic features of ethnonyms has been studied in a systematic way.

The second chapter of the dissertation "The identity of etymological and linguistic features of onomastic units of Khachmaz region" is called. The etymology of this chapter and of the four semichapter onomastic units in the languages of the region was discussed. It was concluded that, in the territory of the region, a large part of onomastic units of the Azerbaijani-Turkish origin. Only a small part of the indigenous languages of minorities and Arabic, Persian languages belongs.

The third chapter of the dissertation is "Methods and grammatical features of onomastic units of Khachmaz region" is called. Four semichapters of onomastic vocabulary of Khachmaz region have been talking about the emergence and formation methods. Lexical, morphological and syntactic method of the names, the names of word combinations forms have been involved in the research.

At the conclusion the study of results, conclusions summarized in five points on has been submitted.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

ВАХРАМ ДЖАФАР оглы МАМЕДОВ

**ИСТОРИЧЕСКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ХАЧМАЗСКОГО РАЙОНА**

5706.01- Азербайджанский язык

**диссертация на соискание ученой степени
доктора филологии**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

БАКУ- 2017